

Marc Engels*

Het nationaal-socialistische grensregime in Aken gedurende de Tweede Wereldoorlog

Ondanks de Duitse overheersing van grote delen van Europa bleef de functie van de binneneuropese grenzen gedurende de Tweede Wereldoorlog grotendeels intact. Nog steeds werd er een onderscheid gemaakt tussen binnen- en buitenland en bleef het goederen- en personenverkeer aan de grenscontrole van overheidsorganen onderworpen.¹ In het kader van een lokaal-historisch onderzoek naar de economische en sociale geschiedenis in de periode 1939-1946 roept deze constatering vragen op over de betekenis van de grensligging van Aken als grote stad en bestuurlijk centrum. In de volgende bijdrage wordt dit thema uitgewerkt door het functioneren, het karakter en de praktijk van het nationaal-socialistische grensregime in het Akense *Regierungsbezirk* te analyseren en de administratieve vormgeving daarvan in kaart te brengen. In het licht van de beschikbare bronnen en de nog onbevredigende stand van het onderzoek moet daarbij de nadruk liggen op het handelen van de politie en de bestuurlijke autoriteiten. Naar de aard van het nationaal-socialistische systeem kreeg de overheid echter steeds meer grip op het dagelijks leven, waardoor langs deze weg ook perspectieven kunnen worden geboden voor onderzoek naar het dagelijks leven en de mentaliteit van de Duitse grensbewoners in de periode van de Tweede Wereldoorlog.²

Aangenomen moet worden dat het leven onder de Duitse bezetting in de Belgische en Nederlandse grensgebieden veel sterker en veel ingrijpender veranderde dan in het Akense gebied het geval was. Dit artikel is daarom tevens bedoeld als aansporing om een moderne, integrale sociale, economische en mentaliteitsgeschiedenis van de wisselwerking tussen deze drie landen in de

* RWTH Aachen.

¹ Over de ontwikkeling van de grensbewaking in het noordwesten van Duitsland: Johann Beerens, *Auf dem Weg nach Europa. Zoll und Grenze im Wandel der Zeit* (Münster 1997) 329-336.

² Deze bijdrage ontstond uit een door de stad Aken gesteund onderzoek naar plaatselijke vormen van dwangarbeid gedurende de Tweede Wereldoorlog, dat van oktober 2000 tot september 2001 werd uitgevoerd. In de opdracht was vastgelegd dat niet alleen de Oost-Europese arbeidskrachten (die recht hadden op schadevergoeding) onderwerp van onderzoek zouden zijn, maar ook de West-Europese. Op grond hiervan maakten de projectmedewerkers kwantitatieve en kwalitatieve analyses van de tewerkstelling van buitenlandse arbeiders/sters in de stad Aken gedurende de Tweede Wereldoorlog. De publicatie van de eindresultaten zal naar verwachting in de zomer van 2002 verschijnen. Daarin zullen de thema's die in dit stuk aan de orde worden gesteld uitvoeriger worden behandeld. De invloed van de perifere ligging van grenssteden op hun economische, sociale en administratieve ontwikkeling, en op de mentaliteit van hun inwoners, is tot op heden nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest. Vgl. echter Hans-Walter Herrmann, 'Saarbrücken - Stadt an der Grenze', in: Bernhard Kirchgässer en Wilhelm Otto Keller (ed.), *Stadt an der Grenze. Stadt in der Geschichte* 16 (Sigmaringen 1990) 119-135. Over de geschiedenis van Aken in het Derde Rijk vgl. Elmar Gasten, *Aachen während der nationalsozialistischen Herrschaft 1933-1944*. Europäische Hochschulschriften. Reihe III, Bd. 541 (Frankfurt/Main 1993). De grensligging speelt in dit boek echter slechts een marginale rol.

Euregio te schrijven, maar dat is een onderneming die alleen in het kader van een internationaal onderzoeksproject van de grond kan komen.³

Administratieve organen

Als centraal instrument van het repressieapparaat in het Duitse Rijk was de *Geheime Staatspolizei* (*Gestapo*) ook verantwoordelijk voor het toezicht op de meer dan 224 kilometer lange grens van het Akense *Regierungsbezirk* met Nederland en België.⁴ In Aken zelf bevond zich tot 1942 een *Gestapo*-kantoor, maar in de loop van dat jaar werd dit tot een dependance van de Keulse *Gestapo* gereduceerd. Dit formele statusverlies ging gepaard met een geleidelijke vermindering van het personeel. Op het hoogtepunt werkten hier ongeveer 55 personen, maar toen het kantoor op 14 september 1944 uit Aken werd verplaatst, waren er nog maar acht medewerkers over.⁵ Uit het geringe aantal personeelsleden wordt duidelijk dat het *Gestapo*-kantoor, in het bijzonder het hierin bevoegde *Referat III C*, zijn taken onmogelijk alleen kon vervullen. Veeleer bediende het zich van allerlei andere diensten; het vervulde daarin hoofdzakelijk een coördinerende functie. Direct ondergeschikt aan de *Gestapo* waren de commissariaten en posten van de grenspolitie in Aken, Eupen, Malmedy, Monschau, Herzogenrath und Heinsberg met in totaal 120 beampten.⁶ Bovendien werden ook de *Ordnungspolizei*, legerpatrouilles en - in de kleinere gemeenten - de *marechaussee* voor de grenscontrole ingezet.⁷

Hoewel de *Gestapo* een afzonderlijke, parallelle bevelslijn kende⁸, vervulde de Akense *Polizeipräsident* als commandant van de *Sicherheits-* en de *Ordnungspolizei* een centrale rol. Onder hem viel de vreemdelingenpolitie, die

³ In de literatuur- en kunstwetenschappen is de 'grensmentaliteit' al wel ontdekt als onderzoeksterrein. Zie bijvoorbeeld Jaittie Enklaar en Hans Ester (ed.), *Ungenaue Grenze. Deutsch-niederländische Beziehungen in Vergangenheit und Gegenwart*. Duitse Kroniek 44 (Amsterdam-Atlanta 1994) en Günther Scholdt, *Grenze und Region. Literatur und Literaturgeschichte im Grenzraum Saarland - Lothringen - Luxemburg - Elsaß seit 1871* (2 p. 1995). Een tentoonstelling in het Haus der Geschichte in Bonn toonde in 2000 verschillende aspecten van de Duits-Nederlandse betrekkingen: Haus der Geschichte (ed.), *Deutschland - Niederlande. Heiter bis wolzig* (Bonn 2000). Toch gaat maar een bijdrage in dit begeleidende boek over de problemen en voordelen van het leven aan de grens na de Tweede Wereldoorlog: Katrin Protte, 'Vom Streitfall zum "Mustergarten Europas" - Drei Beispiele aus dem Grenzgebiet', *ibidem* 126-131.

⁴ Vgl. Hubert Schmidt-Degenhardt, 'Regierungspräsident im Dreiländereck', in: *Regierungspräsident Aachen* (ed.), *150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen. Beiträge zu ihrer Geschichte (Aken 1967)* 149-166, hier 149.

⁵ Vgl. verhoor van de leider van de Akense *Gestapo-Außenstelle* Richard Bach door US 3rd Army Intelligence Center, 19.07.1945, NARA T1019/4; vgl. Gabriele Lotfi, *KZ der Gestapo - Arbeitserziehungslager im Dritten Reich* (Stuttgart - München 2000) 178. In de loop van 1942 werd het *Gestapo*-kantoor tot een *Außenstelle* teruggebracht. Het viel nu onder het Keulse bureau.

⁶ Vgl. 'Organisationsplan der Stapostelle Aachen', 01.03.1942, HStAD, RW35-1, Bl. 6, 29; zie ook: verhoor van de leider van de Akense *Gestapo-Außenstelle* Richard Bach door US 3rd Army Intelligence Center, 19.07.1945, NARA T1019/4.

⁷ Vgl. 'Tätigkeitsberichte der Gendarmerien im Kreis Aachen', HStAD, Regierung Aachen 22558.

⁸ Vgl. Volkmar Götz, 'Polizei und Polizeirecht', in: *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, Bd. 4: *Das Reich als Republik und in der Zeit des Nationalsozialismus* (Stuttgart 1984) 1017-1030, hier: 1020 e.v.

Plattegrond van de Gau Keulen-Aken.

Ontleend aan: Heinz Boberach, Rolf Thommes en Hermann Weß (eds.), *Ämter, Abkürzungen, Aktionen des NS-Staates. Texte und Materialien zur Zeitgeschichte*, Bd. 5 (München 1997) 114.

buitenlanders niet alleen registreerde, maar ook in- en uitreisvisa uitreikte aan terugkerende arbeiders/sters uit België, Noord-Frankrijk en delen van Nederland.⁹ Hoewel de macht van de burgerlijke autoriteiten in het Derde Rijk voortdurend afnam, bleef de *Regierungspräsident* tot aan het einde van de oorlog een belangrijke coördinerende instantie, die steeds goed op de hoogte was van de gang van zaken in zijn district.¹⁰ Voor zover het grensverkeer betrekking had op de buitenlandse arbeidskrachten werkten alle instellingen, in het bijzonder de *Gestapo*, nauw samen met het Akense arbeidsbureau.

De praktijk van de grenscontrole

Bij de grenscontrole stonden drie taakonderdelen centraal: ten eerste het toezicht op het dagelijkse grensverkeer; ten tweede de afhandeling van inkomende en uitgaande transporten van buitenlandse arbeiders/sters; en ten derde het oppakken en terugzenden van vluchtelingen, die aan de arbeidsinzet trachten te ontkomen door de grens over te steken.

In het *dagelijkse grensverkeer*, dus bij de pendelarbeid over de grens en andere - vermoedelijk frequente - grensoverschrijdende contacten met verwanten en

⁹ Vgl. de stukken van het *Ausländeramt* in: HStAD, Regierung Aachen 23473.

¹⁰ Vgl. Dieter Rebentisch, 'Innere Verwaltung', in: *Deutsche Verwaltungsgeschichte*, Bd. 4, 732-793, hier 744 e.v. In de officiële geschiedschrijving van het Akense bestuur wordt de nationaal-socialistische periode alleen vermeld in de biografieën van de *Regierungspräsidenten* Eggert Reeder en Franz Vogelsang. De activiteiten van Vogelsang, die het ambt van 1936 tot 1945 bekleedde, worden in zeven bladzijden afgedaan. Friedrich Fehrmann, 'Die Regierungspräsidenten seit 1923', in: *Regierungspräsident Aachen (ed.), 150 Jahre Regierung und Regierungsbezirk Aachen*, 329-341, hier 335 e.v. De omvangrijke archieven van de politie- en de *Regierungspräsidenten* in het *Hauptstaatsarchiv Düsseldorf* (HStAD) vormen een belangrijke bron voor het onderzoek naar het lokale grensregime.

bekenden om persoonlijke of economische redenen, botsten de economische en private belangen van de grensbewoners, maar ook de economische behoeften van de hier gevestigde (wapen)industrie, met de veiligheidsparanoia van het nationaal-socialistische regime. Enerzijds was het zaak de grens optimaal te bewaken om de aanwezigheid van moeilijk te controleren vreemdelingen in het grensgebied zoveel mogelijk te beperken en zo smokkel, ruilhandel en ook (onwelgevallige) informatiestromen in te dammen.¹¹ Anderzijds moest rekening worden gehouden met het belang van zo veel en zo goedkoop mogelijke arbeidskrachten voor staat en bedrijfsleven. In dit spanningsveld koos het toezichthoudende apparaat bij twijfel voor controle: het aantal officiële grensovergangen werd teruggebracht, hetgeen de pendelaars/sters voor een deel dwong tot aanzienlijke omwegen. Ondernemingen die de aan- en afvoer van arbeiders/sters regelden, protesteerden daar tevergeefs tegen. In een passenverordening uit 1942 werd het dagelijkse grensverkeer aan een uitdijende bureaucratische controle onderworpen en werden draconische straffen voorgeschreven bij grensoverschrijding met vervalste, verkeerde of ontbrekende papieren.¹² Toen de stemming in Nederland zich in de loop van de oorlog steeds meer tegen de Duitse bezetter keerde, werd de veiligheidsparanoia alleen maar groter. Deze ontwikkeling bereikte een hoogtepunt in oktober 1944 met de executie van een aantal Nederlanders door een *Einsatzkommando* van de *Gestapo* op verdenking van spionage en de verspreiding van 'vijandelijke propaganda'.¹³ Het dagelijkse grensverkeer als middel tot persoonlijk contact, als economische factor en als onderdeel van het dagelijks leven verdient veel meer onderzoek in ruimtelijk en historisch vergelijkend perspectief. Breuken, continuïteiten en regionale bijzonderheden van de 'grenservaring' zouden zo op aanschouwelijke wijze zichtbaar kunnen worden gemaakt.

De controle van het grensverkeer op langere afstand was een tweede belangrijk onderdeel van het takenpakket van de plaatselijke veiligheidsinstanties. Door het inkomende en uitgaande grensverkeer te kanaliseren probeerde de overheid de controle verder te vergroten. In het Westen kon de grens daarom alleen in een beperkt aantal steden, waaronder Aken, worden gepasseerd. Individueel reizende arbeiders/sters uit België en Noord-Frankrijk, die al een terugkeerbewijs van hun werkgever bezaten, moesten bij de Akense vreemdelingenpolitie een uitreisvergunning (*visum*) aanvragen. Op eigen initiatief ontwikkelden de politieambtenaren een systeem van pesterijen om het in hun optiek onnodige en overdreven gereis in te dammen, variërend van het opzettelijk op de lange baan schuiven van de behandeling van het verzoek, tot de heffing van illegale leges. Dat leidde ertoe dat terugreizende personen wekenlang

¹¹ Vgl. Gestapostelle Köln aan RSHA, 30.11.1942, HStAD, Regierung Aachen 23420; bijvoorbeeld SD-Spion Anton Ercklenz aan de leider van de *SD-Außenstelle Aachen-Stadt und -Land*, 26.05.1943, HStAD, RW 33-11, Bl. 62.

¹² Vgl. de uitvoerige correspondentie over toepasbaarheid van de passenverordening op 27.05.1942, HStAD, Regierung Aachen 23420.

¹³ Vgl. HStAD, Kalkum, Ger. Rep. 89, 1-4.

in Aken moesten wachten, in bunkers van de luchtbescherming overnachtten en zich overdag op openbare pleinen ophielden.¹⁴ Met dit eigenmachtige optreden schiep de vreemdelingenpolitie een nieuw 'veiligheidsprobleem', dat weer nieuwe controlemechanismen vereiste. Groepstransporten van Belgische en Noord-Franse verlofgangers werden uitsluitend via Aken geleid en dat ging de capaciteit van de plaatselijke grenspolitie duidelijk te boven. De oorzaak daarvan lag niet alleen in de omvang van de transporten, maar blijkbaar verliep de samenwerking met de bedrijven en het *Deutschen Arbeitsfront (DAF)* niet bevredigend, terwijl het hele proces door het uiterst bureaucratische registratiesysteem alleen maar gecompliceerder werd. Het gevolg was dat dit soort transporten slechts gedeeltelijk of in het geheel niet werden gecontroleerd.¹⁵ Voor nieuw aangeworven arbeidskrachten uit Nederland, België en Noord-Frankrijk was de stad het eerste verzamelpunt, waar personeel van het arbeidsbureau de transporten bij elkaar bracht en de mensen registreerde, om ze vervolgens naar hun arbeidsplaatsen in Duitsland door te zenden.¹⁶ Tussen 1 april 1940 en 31 augustus 1941 reisden volgens opgave van het centrale arbeidsbureau in Rijnland 225.000 arbeiders/sters door Aken, dus gemiddeld meer dan 13.000 mensen per maand. Alleen al in juli en augustus 1941 arriveerden er 1.227 afzonderlijke groepen, 39 speciale treinen en 594 wagens in Aken.¹⁷

Ten derde probeerde de *Gestapo* de westgrens hermetisch af te grendelen om de vlucht uit het Duitse Rijk te verhinderen. Belangrijke vluchtroutes, voornamelijk van West- en Oost-Europese arbeiders/sters en krijgsgevangenen, maar ook van politieke vluchtelingen en joden, liepen door het Akense district.¹⁸ Omdat de controledichtheid in de bezette gebieden aanzienlijk geringer was, bood de grenscontrole de laatste kans deze mensen in arrest te nemen. Over de omvang van de vluchtelingenstroom kunnen wij geen uitspraken doen, maar de 'jacht' maakte een aanzienlijke inzet van politiebeambten noodzakelijk, in de kleinere gemeenten tot 90 procent van het beschikbare potentieel.¹⁹ Desondanks was er te weinig politiepersoneel beschikbaar, zodat voor de achtervolging van gevluchte krijgsgevangenen ook legerpatrouilles moesten worden ingeschakeld.²⁰ De opgepakte vluchtelingen werden aan de *Gestapo* overgedragen, geïdentificeerd en naar hun werkgever teruggezonden of in een zogenaamd *Arbeitserziehungslager* geplaatst.

¹⁴ Zie de briefwisseling tussen de *Regierung Aachen* en het *Reichssicherheitshauptamt (RSHA)* betreffende een Belgische arbeider, die wekenlang op zijn visum moest wachten en daarom naar Berlijn reisde om zijn geval aan het RSHA (!) voor te leggen (HStAD, *Regierung Aachen* 23473, Bl. 97 e.v.).

¹⁵ Vgl. de correspondentie tussen het Duitse *Arbeitsfront*, *Gauverwaltung Essen* en de *Regierung Aachen*, HStAD, *Regierung Aachen* 23420.

¹⁶ Vgl. *Archive des Service des Victimes de la guerre*, Brussel, BJR 69: Camps Douteux, Reg. Bez. Aachen 1/397.

¹⁷ Vgl. HStAD, RW86-3, Bl. 78r, Bl. 88r.

¹⁸ Vgl. verhoor van de leider van de Akense *Gestapo-Außenstelle* Richard Bach door US 3rd Army Intelligence Center, 19.07.1945, NARA T1019/4; brief van *Stalag VI G* aan de *Kriminalpolizei Aachen* [16.03.1942], HStAD, *Regierung Aachen* 23098.

¹⁹ Vgl. verslag van de *Gendarmerien (marchaussee)* in de *Kreis Aachen*, HStAD, *Regierung Aachen* 22558.

²⁰ Vgl. brief van *Stalag VI G* aan de *Kriminalpolizei Aachen* [16.03.1942], HStAD, *Regierung Aachen* 23098.

Een stelsel van gevangenkampen

Om bovengenoemde taken op het gebied van de grenscontrole soepel af te kunnen wikkelen, richtten de autoriteiten in Aken, met name de *Gestapo* en het arbeidsbureau, een eigen stelsel van gevangenkampen in. De in- en uitreizende arbeiders/sters en de gevangen vluchtelingen werden opgevangen in een multifunctioneel kamp in de *Mauerstraße*, dat gedurende de oorlog werd verplaatst en in opdracht van de centrale Berlijnse autoriteiten belangrijk werd uitgebouwd. Het kamp werd door het arbeidsbureau en de *Gestapo* gemeenschappelijk beheerd, zodat in noodgevallen ook ambtelijke bijstand kon worden verleend.²¹ Aangezien de capaciteit van dit kamp onvoldoende was, werden gevluchte arbeiders/sters daarnaast in gevangenissen in Eupen en Aken ondergebracht. Met name in de laatste werden ook burgers gevangen gezet die uit België en Noord-Frankrijk naar Duitsland werden getransporteerd (bijvoorbeeld naar een concentratiekamp).²² Een deel van de 'contractbrekende' arbeiders/sters werd daarbij, voor zij naar hun arbeidsplaatsen terugkeerden, in een *Arbeitserziehungslager* in Aken zelf onder dwang tewerkgesteld onder concentratiekampachtige omstandigheden.²³ Met name deze aan de grensfuncties gekoppelde kampenstructuur is een bijzonder interessant aspect van het grensregime in deze periode. Onderzocht zou moeten worden of dit hier kort aangeduide verschijnsel specifiek is voor het Akense gebied of dat het elders in vergelijkbare plaatsen langs de Duitse westgrens ook voorkwam.

De beveiligingsorganen vervulden hun taken niet al te best; in ieder geval zijn er in de bronnen tal van klachten en opmerkingen te vinden over hun nalatigheid en wordt er steeds opnieuw bevolen de bemoeienis met de controle te verscherpen en de grenzen af te sluiten. Het is niet aannemelijk dat hier een zekere opstandigheid van de plaatselijke beambten uit spreekt; de oorzaak lag veeleer in het tekort aan personeel en materiële uitrusting tegenover de steeds toenemende verplichtingen. Zoals de hele buitenlandse politiek bleef de politiek van de staatsinstellingen aan de grens tegenstrijdig.²⁴ Enerzijds zag men de

²¹ Vgl. Stapoleitstelle Köln, Polizeilager Aachen, an die Landräte des Bezirks betr. Polizei- und Auffanglager für vertragsbrüchige Westarbeiter v. 08.10.1943, StAAc, Brand blauw 1615; vgl. Regierungspräsident Aachen an Befehlshaber der Ordnungspolizei v. 21.05.1942, HStAD, Regierung Aachen 23098; vgl. HStAD, RW 54-63; vgl. ASVG Brussel, BUR 69: Camps Douteux, Reg. Bez. Aachen 1/397.

²² Vgl. Transportzettel zur Gefangenenbeförderung, HStAD, Regierung Aachen 23220 und 23220a. Hierop zijn alle 192 gevangenen genoteerd, die in 1942 uit, naar of door Aken werden getransporteerd. De buitenlandse gevangenen zijn ingevoerd in de databank van het project. Het gaat hoofdzakelijk om in Aken opgepakte arbeiders/sters uit België en Nederland die hun arbeidsplaats waren ontvlucht. Over de *Arbeitserziehungslagern* vgl. Lotfi, *KZ der Gestapo*, passim.

²³ Vgl. Bescheinigung der Staatspolizeistelle Köln, Außendienststelle Aachen, Abt. JVD [1943], HStAD, RW 35-1, Bl. 91. Dit betreft blanco formulieren voor 'arbeitsvertragsbrüchige' Westarbeiter, die naar hun arbeidsplaatsen werden terug gezonden.

²⁴ Vgl. Ulrich Herbert, 'Ökonomische Interessen und Primat der Weltanschauung', in: idem (ed.), *Europa und der Reichseinsatz. Ausländische "Zivilarbeiter" und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945* (Essen 1991) 384-426; vgl. idem, *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtling* (München 2001).

noodzaak tot 'import' van buitenlandse arbeidskrachten, anderzijds ontstond, onder druk van de nationaal-socialistische ideologie en de aan de dictatuur eigen veiligheidsparanoïa, de tendens om regionale grensoverschrijdende samenhangen met geweld te verbreken. De nationaal-socialistische wereldbeschouwing werd dominant en leidde in Aken - en vermoedelijk ook in andere steden - tot een aan de grens gebonden systeem van controleorganen en gevangenkampen.

Grenzen scheiden en verbinden de mensen: de verbinding bestaat dankzij de overeenkomstige positie van de samenlevingen aan weerszijden van de grens, maar de grens wordt ook als over te steken scheidslijn ervaren. Dit evenwicht trachtte het nationaal-socialistische systeem, waarvan de Akense autoriteiten integraal onderdeel uitmaakten, om te buigen tot louter afgrenzing. De auteur ziet in dit kader interessante perspectieven voor een onderzoek naar de mentaliteiten en het dagelijks leven in de Belgisch-Nederlands-Duitse grensstreek gedurende de Tweede Wereldoorlog, in samenhang met de economische en sociale bijzonderheden van de regio.

(vertaling: Ad Knotter)